چ کەسێك ڕۆشنگەرە؟

ری پۆرتەر
لە فارسییەوە: ڕێبین هەردی

قۆناغێـــک لەمێژووی ئەوروپادا هەبووە کە مێژوونوســـان بەگشـــتی، تێورە باوەکانی سەردەمی خۆیان بەگەڕانەوە بۆ «ڕۆحی زەمەن» ڕوندەکردەوە. «ڕۆحی زەمـــەن» چەمکێکە ئیلهامی لە تیورەی هیگڵـــەوە لەبارەی قۆناغە یەک لەدوای یەکەکانی دیالەکتیکی بەدیهاتنی هوشیاری لەمێژوودا وەرگرتووە. لێرەوە دەگوترا خەسڵەتە تایبەتیەکانی سەردەمی رۆشنگەری، دەربڕی ڕۆحیەتی «عەقڵانیانە» یان «تاکگەریانە»ی باڵادەســـت بەسەر ئەم ســـەردەمەدا بووە. ئەمڕۆ ئەمجۆرە رونکردنەوانە بە تاوتۆلۆجی Tautology دادەنرێت.

هەنوکە پێناچێت دروشـــمبازی مێژوونوسانی مارکســـی، هێندە قانعپێکەر بێت کە هەوڵدەدەن بۆ رونکردنەوەی تیورەکانی بیریارانی ڕۆشـــنگەری هەمویان بەناوی تەفسیری وەک: کۆمەڵگا هیچ نیە جگە لە کۆی بەشە پێکهێنەرەکانی، یـــان ئەخلاق هیچ نیە جگـــە لە ئەژمارکردنی ماتماتیکانـــەی رادەی چەندایەتی شـــادیو ئازار، لەژێر ناوی «ئایدۆلۆژی بۆرژوازیدا» کۆبکەنەوە. مارکســـیەکان بەشێوەیەکی کلاسیکی سەدەی هەژدەی زایینی وەک قۆناغی کۆتایی گواستنەوە لە فیودالیزمەوە بۆ ســـەرمایەداری دەستنیشـــان دەکەن. قۆناغێک کە شۆڕشی بۆرژوازی (شۆڕشی گەورەی فەڕەنسا) بە لوتکەی دادەنرێت. بەپێی تێگەیشتنی مارکسیانە، ڕۆشـــنگەری مانیفێســـتی خەباتی «بۆرژوازیە» دژی فیودالیزمی «ئەرستۆکراتی».

کێشەی ئەم شکڵبەندیانە ئەوەیە هەندێک پرس کەمو هەندێکی دیشیان زۆر روندەکەنەوە . ئەم شکڵبەندیانە رونی ناکەنەوە بۆچی کەسێکی وەک رۆسۆ کوڕی سەعات سازێک، لە چینی ناوەڕاست کە لە شارێکی تەواو بۆرژوازی وەک جنێفو لە فەزایەکی کەمتازۆر بێ کەموکوڕدا گەورە بوو، تیورەی تاکباوەڕی لیبراڵی (ئایدۆلۆژیای بۆرژوازی) بە بێبایەخ دەزانی. ئەم تیورەیە لە سەردەمی رۆشنگەریدا وەک فەیلەسوفانی میرابۆ مارکیو بارۆن دهلباخ کە خودی نازناوەکانیان جێگەیان لەناو ئەرستۆکراتەکاندا دەردەخات، داڕێژرا بوو. شکڵبەندی مارکسیانەش ڕوونی ناکاتەوە، بۆچی کۆمەڵگای بازرگانانی فەرەنسا لە بەرامبەر بە «ئایدۆلۆژیای بۆرژوازییانەی» رۆشنگەریدا، تەواو بێهودە بوو، لە خوارەوە زیاتر ئەم مەسەلەیە شیدەکەمەوە .

زۆرێک لە مێژوونووسانی بەرجەستەی زانستە کۆمەڵایەتیەکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستدا، کە ئەم رێگەچارە درۆزنانەیان ئەوەندە بە رۆشنگەرانە نەدەزانی کە مژدەی زۆریان دەداو کەمیان جێبەجێ دەکرد، گشتگۆیی بێمانایان لەبارەی چینەکانو هوشیاری چینایەتیەوە دەخستە لاوەو لە بەرامبەردا کەوتنە لێکۆڵینەوەی ورد لەبارەی بونیادی دەرونی تیورەکانو پەیوەندییە دەرونیەکانی ناویانەوە . ئارەزوی سەرەکیان بەپلەی یەکەم ئەوە نەبوو فەیلەسوفانی رۆشنگەری چ کەسانێک بوون یان چیان کرد، بەڵکو ئەو تیورانە بوون ئەوان پێشکەشیان کردبوو، ئەوەش کە ئەم تیورانە چ کاریگەریەکیان لەسەر یەک داناوە . لێرەوە ئەو مەسەلەیەی رەچاویان دەکرد وتوێژو ململانێی لەفزی بیریارانی رۆشنگەری نەبوو، بەڵکو زەمینەی مادی بیروڕاکانیانو پەیوەندی دوو لایەنی ئەم بیروڕایانە بە جیهانی فکریانو بنەما میتافیزیکیو فەلسەفی (زۆرجار بەیاننەکراو) بوو کە ئەم بیروڕایانە لەسەر بناغەیان دامەزراون. ئەرنست کاسیرەر کە یەکێکە لە پێشڕەوانی ئەم رێبازە، لە بەرهەمەکەی خۆیدا «فەلسەفەی رۆشنگەری» دەریدەخات چۆن ئەزمونگەری کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەهەم، دژی عەقڵگەری کلاسیکی فەلسەفە شۆڕشیان کرد. روداوی ئەزمونگەری کە لۆک لە لوتکەکەیدا راوەستابوو، بەهۆی کۆندیاک، هلۆتێۆسو ئەوانی دیەوە درێژەی پێدراو دواجار بە گومانکاریەکی ئاڵۆز (کە هیوم بەر لەهەر کەس باسی کرد) کۆتایی پێهات، گومانکاریەک کە کانت هەموو لێهاتوویی فەلسەفەکەی خۆی بۆ چارەسەری کێشەکانی تەرخانکرد.

کێشەی مێژوونوسانی وەک کاسیرەر ئەوەیە بەبێ هیچ دڵەڕاوکێیەک بیروڕاکان لە زەمینەی مادیان جیادەکەنەوەو هەڵیدەسەنگێنن. لەناو ئەمجۆرە رێبازەدا، خەڵکی زیندوو تا ئاستی تێزە قوتابخانەیەکان دادەبەزێنرێن. تەنانەت فەیلەسوفانی ماتریالیستی ئەم قۆناغەش ئەمجۆرە هەڵسوکەوتەیان رەتدەکردەوە، ئەم ئارەزووە لەوانیشدا هەیە کە دیدی ڕابردوخوازانە و هەڵسەنگاندنی نامێژوویی خۆیان بۆئەوەی چ کەسانێک لەم بوارەدا خاوەن گرنگی «واقعی» بوون، گشتگیر بکەن (مەبەستی ئەوان لە گرنگی واقعی بەگشتی ئەوەیە کە چ کەسانێک بۆ چارەسەری پرسە فەلسەفیەکان بەرهەمیان پێشکەش کردووە کە شایەنی نەمری بێت). کتێبەکەی کاسیرەر لەمڕووەوە جێی سەرنجە، چونکە تەنانەت ناوی کەسانی بەنفوزی وەک ئادام سمیس یا جرمی بنتهامی نەهێناوە .

بەپێچەوانەوە پترگی لە بەرهەمەمەکەی خۆیدا، تەفسیرێکی بۆ رۆشنگەریو دڵەراوکێیەکی زۆرتری بۆ تاوتوێکردنی فەیلەسوفانی ئەم سەردەمە هەیە بەناوی مرۆڤە واقعیەکانو خاوەن راکانی ئەهلی کردار، نە قسەکەرانی ئەم یان ئەو تێزی فەلسەفیو سیاسی، خەڵکانێک کە بیروڕاو وتوێژە

فەلسەفیەکانیان، سەرچاوەی لە ژیانیان وەک رۆشنبیرانێکی خەباتکارو بە شەخسیەتو سروشتی خۆیانەوە وەردەگرت. گی لایەنگری ئاراستەیەکە کە ناوی دەنێت «مێژووی کۆمەڵایەتی بیرورِاکان». لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا وەک پێشتر بینیمان، گی سەرنجی خۆی لەسەر ئەوەی خۆی ناویناوە «گروپێکی بچوک» یان «گروپێکی هیومانیست» (لە هەمویان زیاتر لەسەر ڤۆڵتیرو دیدرۆو رۆسۆ) چرِ دەکاتەوە. ئەم هەڵوێستە بەو دەرئەنجامە دەگات کە فەیلەسوفانی فەرِەنسی یان فەرِەنسی زمان بەرجەستەترین یان رەنگە بە ناهەق، گرنگترین جێگە لە بیرکردنەوەی رۆشنگەری داگیربکەن (فەسڵی شەشەم باسی ئەو تێرِوانینە دەکەین کە فەیلەسوفانی فەرِەنسی بەشایەنی ئەم جێگەیە نازانێت). کتێبەکەی گی سەرەرِای ئامانجەکەی، بناغەی هەندێک پێشداوەری وەک «پیاوانی مەزن» بیریارانی مەزن، بەرهەمی مەزنی پتەوتر کردووە.

بەم دواییانە هەندێک لە مێژوونوسان هەوڵیانداوە پرۆژەی «مێژووی کۆمەڵایەتی بیرورِاکان»، لەسەرو ئاسۆی روانینی خودی گیەوە پەرە پێبدەن. ئەوان سەرنجی خۆیان لەسەر کاریگەری دولایەنەی پرِ بەرهەمو جولاوی روداوە فکریەکانی گروپە بەربڵاوەکانی رۆشنگەری لەسەر یەکتر و هەڵکشانو داکشانی ئەم روداوە فکریانە چرِ دەکردەوە. ئەوان بەتایبەتی جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە کە رۆشنگەری نەک کاری گروپێکی بچوک لە دێوەکانی فەلسەفە، بەڵکو بەرهەمی هەوڵێکی دەستەجەمعی بووە. ئەوان جەختیان لەسەر گرنگی پەیوەندی دەرونی و نزیکی هەلومەرجە مادیەکانو شێوازی ژیانی خەڵکی لەگەڵ بیرکردنەوەکانیاندا دەکرد. ئەم شێوازە تازەیە سەرنجی لە بناغەی مادی هوشیاری دەدا. مارکسیزم پێشەنگی شێوازێکی لەمچەشنەیە، بەڵام ئەم شێوازە بەپێچەوانەی مارکسیزمەوە شکڵبەندی روکەشیانەی (وەک ئەوەی رۆشنگەری خەباتی کۆمەڵگای بۆرژوازی لە دۆخی پەرەسەندایە بۆ رزگاربوون لە کۆتوبەندەکانی سیستەمی فیودالی) دوبارە ناکاتەوە، بەڵکو چالاکانە لە گروپبەندیو بەشێوەیەکی تایبەت لە قەیرانە ناوچەییەکان دەکۆڵێتەوە.

پرِ بەرهەمترین دەستکەوتی تازەی «مێژووی کۆمەڵایەتی: رۆشنگەری، هێنانەئارای ئەو مەسەلەیە بوو کە نابێت سەرەتای رۆشنگەری بەکاتی دەرکەوتنی «بەرهەمە گەورەکان» لەدەیەی ١٧٤٠و ١٧٣٠ —واتە کاتی بڵاوبونەوەی «نامە ئێرانیەکان»ی مۆنتیسیکۆ (١٧٣٣)، «زانستە تازەکان»ی ڤیکۆ (١٧٢٥) و «نامە فەلسەفیەکان»ی ڤۆڵتێر (١٧٣٣) بزانرێت. سەرەرِای ئەوە نابێت مەرگی قارەمانانی رۆشنگەری بە کۆتایی ئەم سەردەمە دابنرێت (هەموو فەیلەسوفە گەورەکانی رۆشنگەری جگە لە کۆندرێسە، کاتی لەدایکبونی شۆرِشی گەورەی فەرِەنسا، مردبوون).

لەبەرامبەردا مێژونوسە کۆمەڵایەتیەکانی دوایی، رۆشنگەری بە بزوتنەوەیەکی بەربڵاو دەزانن کە بەهۆی زۆرێک لە بیریاران، نوسەرانو ئەکتیڤیستە نەناسراوەکانەوە دەستی پێکردو بڵاوبۆوە. سەرەرِای ئەمە ئەم بزوتنەوەیە نەیدەتوانی بێ تۆرِێکی بەربڵاوی هاورِێیان، لایەنگرانو بەرگریکەرانێک کە ئامادەبوون لەکاتی پێویستدا پەنا بە راکردوان بدەن یان نامەو نوسینو کتێبە شاراوەکانیان ئاڵوگۆرِ بکەن، بگەشێتەوە. تەنانەت هەندێک کات خاوەن پلە دەوڵەتیەکان بەرگری شاراوەیان لە بیریارانی رۆشنگەری دەکرد، چاویشیان لە بڵاوبونەوەی ئەو بەرهەمانە دەپۆشی کە نافەرمی بوون. لێرەوە رِەنگە ماڵشر سەرۆکی بەرِێوەبردنی سانسۆری فەرِەنسا لە ناوەرِاستەکانی سەدەی هەژدەدا لەبەر سیاسەتە لیبرالیەکانی، باشترین هاورِێی فەیلەسوفانی رۆشنگەری بووبێت.

جگە لەمەش ڕەنگە سەرجەم پرۆژەی رۆشنگەری بەبێ بەرگریکردن سەرەڕۆیانەو هەندێکجار زۆر مەترسیدارانەی کرێکارانی چاپخانەکانو پەخشکەرانی کتێبەکان کە کاری رێکخستنی قاچاخچێتی کتێبە نایاساییەکان لە دەرەوە لە ئەستۆ دەگرت، روبەروی شکست بێتەوە. خاوەنە سەرەکیەکانی دەزگا پەخشکەرەکان، زۆرجار ریسکی گەورەیان بۆ بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانی بیریارانی رۆشنگەری دەکرد، دیارە وەک دانتۆن ئاماژەی بۆ کردووە هەندێکجار ئەم مەترسیەیان لەبەر بڕوای سیاسیانو زۆرتر لەبەر ئەو قازانجە زۆرەی بەرهەمی دەهێنا، بە گیان دەکڕی.

ئەمجۆرە چالاکیە «ژێرزەمینیانە» بۆ شکڵوەرگرتنی یەکەم گروپی چالاکوانانی رۆشنگەری، گرنگیەکی سەرەکی هەبوو. تەنزی بێبەزەییانەو تیورە توندڕەوەکان کە ئەم گروپانە پێشکەشیان دەکردو بڵاویاندەکردەوە، رادیکالتر بوو لە کۆی ئەو تیۆرانەی لەپاش ئەوەوە هێنرانە ئاراوە. وەک مارگارت یاکوب جەختی کردووە رەخنەی توندو نائاشتیانە لە مەزهەبو سیاسەت، کە خەسڵەتی چالاکوانانی سەرەتای رۆشنگەری بوو، بەڕادەیەکی زۆر لە دڵی بەرهەڵستکاریەکەوە هاتە دەرێ کە دژی بەرەی یەکگرتوی زنجیرەی ستەمکارانەی بۆربۆنو ستیوارت لەگەڵ کەنیسەی کاسۆلیکیدا دروستبوو. یەکگرتنێک کە لەدەیەکانی سەدەی حەڤدەهەمدا سێبەری خۆی بەسەر هەموو ژیانی کۆمەڵایەتیدا کێشابوو.

پەنابەرانی سیاسیو مەزهەبی لە ئینگلتەرا لە سەردەمی چارلزی دوهەمو جیمزی دوهەمدا، هاوکات لەگەڵ پەنابەرانی پرۆتستانت لە فەڕەنسا (بەتایبەتی پاش هەڵوەشاندنەوەی فەرمانی نانس لە ١٦٨٥دا بەهۆی لویی چواردەهەمەوە) پەیوەندیان بە خەباتکاران، بیرئازادەکان، نوسەران، کرێکارانی چاپخانەکانو پەخشکەرانی ناوچەیی لە کۆماری هوڵەنداوە کرد. ئەوان لە لاهای یا ئەمستردام لە فەزایەکی لێوانلێو لە ناڕوونی، دڵنیانەبوونو دەسیسەدا دەژیان. لە دەرئەنجامدا ئەوان رێکخستنو ناوەند و یانەی نافەرمیو شاراوەکانی خۆیان....، دروستکرد. ئەم ناوەندانە رێزیان لە بەها کۆماریەکانی ئازادی، یەکسانیو برایەتی دەگرت، چونکە ژیان لە تاراوگەدا ئەندامەکانی ناچاردەکرد، شێوەی ناسکانەی «کۆماری» قەبوڵ بکەن. ئەم ناوەندە بچوکە ئەدەبیانە بەتوندی هێرشیان دەکردە سەر حکومەتی دیسپۆتیزمی سیاسیو رەخنەی خۆیان لە مەزهەبی دێرین پەرەپێدا و کامڵ کرد. نوسینەکانی جان تۆڵند بناغەی سەرەکی ئەم رەخنەیەیان پێکدەهێنا کە لەسەر بناغەی بڕواکانی «یەکێتی بوون»، سروشتی دەکردە جێگری خوداو بانگەشەکەرانی پێغەمبەرانەیان لەو نوسینانەدا کە بەنهێنیانە دابەشدەکرا، بەیەک رادە رەتدەکردەوە. نوسینەکانی تۆلند (ئەو دورخراوە ئیرلەندیەی کە لە سیاسەتدا کۆماریخوازو لە فەلسەفەشدا ماتریالیست بوو) هاوئاهەنگترین دەربڕینی ئەو تیورە توندڕەوانە بوو کە لەناو فەزایەکی لەمچەشنەدا دەهێنرایە ئاراوە.

لێکۆڵەرەوە جیاوازەکان تائێستاش لەبارەی هەڵسەنگاندنی وردی ئەم «رۆشنگەریە رادیکاڵەی» سەرەتاو کاریگەرییەکانی، بیروڕای زۆر جیاوازیان هەیە. هۆی ئەمە تاڕادەیەک ئەوەیە کە ئەو بەڵگانەی لەم قۆناغە بەجێماوە، ئەوەندە پەرشوبڵاون کە هەڵسەنگاندنیان زەحمەت دەکات. بەڵام هەنوکە ڕوونە کە توندڕەوترین بیروڕاکان لە رەتکردنەوەی روکەشیخوازی سیاسیو مەزهەبی هەر لە هەمان سەرەتای رۆشنگەرییەوە هێنرابووە ئاراوە، بیروڕاگەلێک کە ڤۆڵتێری گەنجی ناچارکرد رەوتێکی میانڕەوانە بگرێتەبەر. وەک ئیراوید چەندان وەخت پێشتر دەریخستووە، ئەمجۆرە تیورانە

بەخێرایی لە رێگەی بڵاوکراوە نهێنیەکانەوە بڵاوبونەوەو زەمینەیان بۆ رادیکالیزمی دوایی‌و لە هەمویان پێشتر لە فەڕەنسا خۆشکرد.

هەنوکە بەر لە هەر کاتێکی دی ئەوە دەرکەوتووە کە بەشێکی سەرەکی بزوتنەوەی رۆشنگەری لە هەموو قۆناغەکانی خۆیدا وەک کێوێکی سەهۆڵ لە دیدەکان شاراوە بووە و ئەو مێژوونوسەش کە ئەم مەسەلەیە لەبەرچاو نەگرێت، توشی هەڵەیەکی گەورە دەبێت. لێکۆڵەرەوان ماوەیەکە سەرنجێکی زۆریان لە ئەنسکلۆپیدیای دیدرۆو دالامبێر داوە . ئەنسکلۆپیدیا کۆمەڵێکی گەورەی زانستی پراکتیکی‌و تیورەی پێشکەوتنخوازو سەرەڕۆیانە بوو کە نوسینی لە ساڵی ١٧٥١ دەستی پێکردووەو بەدرێژایی بیست ساڵ پتر لە بیست بەرگدا بڵاوکرایەوە و پاشان دوو بەشی دە بەرگی وێنەیی بۆ زیادکرا. هەندێک لە نوسەرانی ئەنسکلۆپیدیا تائێستاش نەناسراون و زۆرێک لە نوسەرانی وەک شوالیە دۆ ژاکۆ کە سەدان وتاری تیا نوسیوە، لە مێژوونوسی فەرمی رۆشنگەریدا فەرامۆشکراوە . هەموو ئەمانە گەنجینەیەکی زیندووی لە پشتیوانانو لایەنگرانی زەخیرەیی پیشاندەدات کە بیریارانی رۆشنگەری دەیانتوانی پشتیان پێ‌ببەستن. بەشی سەرەکی ئەنسکلۆپیدیا —ئەم ئەسپەی تروادای رژێمی رابردوو– وتارگەلێکیان لەبارەی هونەرو پیشەسازی دەستی، زانستو تەکنەلۆژیا، پیشەسازی‌و کشتوکاڵی‌و هەموو ئەو شتانەی دی بوو کە داڕێژەران بۆ مۆدێرنکردنی فەڕەنسا بەتەواوی بەپێویستیان دەزانی. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا هەندێک وتاری ئەنسکلۆپیدیا بەئاشکرا دژی رژێم بوو، «گوتاری پێشەکی» خودی دالامبێر بەئاوازێکی ئاگادارکەرەوەوە، پێی لەسەر پێویستی شێوە تازەکانی بیرکردنەوە بۆ وەڵامدانەوەی پێداویستیەکانی سەردەمی تازە دادەگرت.

لەهەمانکاتدا تاوتوێکردنی وردبینانەی وتارەکانی ئەنسکلۆپیدیا، بەبێ تێگەیشتن لە مێژووی ئەم بەرهەمە بێمانایە: ئەنسکلۆپیدیا چۆن سەرمایەگوزاری، چاپو بڵاوکرایەوە؟ چ کەسانێک دابەشیان دەکردو چ کەسانێکیش دەیانکڕی‌و دەیانخوێندەوەو چ کاریگەریەکیشی دەکردنە سەر؟ رۆبرت دانتۆن لە تاوتوێکردنی وردبینانەی خۆیدا بۆ چاپە جیاوازەکانی ئەنسکلۆپیدیا کە زۆرجار لە بەرگی بچوکترو هەرزانتردا کە لە کۆتایەکانی سەدەی حەڤدەدا بڵاوکرابونەوە، زانیاری پڕ بایەخی لەبارەی ئەم مەسەلانەوە دەخاتە بەردەستمان. دەزگای پەخشی نیوشاتل لە سویسرا دەورێکی بەرجەستەی لە بڵاوکردنەوەی نوسخە هەرزانەکانی ئەنسکلۆپیدیادا هەبوو. ئەو دەزگایە پسپۆر بوو لە بڵاوکردنەوەی ئەو وتارو رۆمانو بەرهەمە ئەدەبیانەی تری نوسەرانی فەڕەنسی کە هێشتا بڵاوکردنەوەیان لە فەڕەنسادا مەترسیدار بوو. ئەم خاڵەش جێگەی سەرنجە کە پەخشکەرانی (موزعین) پاریسی کە چاودێرانی پلە دەوڵەتیەکان بەسەریانەوە بوو و هەروەها چەندان ئیمتیازاتیان هەبوو، لە بارودۆخێکدا نەبوون کە ئەو قازانجە زۆرانەی لە ئەنجامی خوێنەری بەرهەمەکانی فەیلەسوفانی رۆشنگەریەوە بەدەست دەهات، بکەنە نەسیبی خۆیان.

بەم وەسفە چ کەسانێک ئەنسکلۆپیدیاو بەرهەمە هاوشێوەکانی دەکڕی؟ بێگومان «خەڵکی» یان تەنانەت گروپە رادیکاڵەکانی چینەکانی خوارەوە، بەهۆی گرانی نرخی کتێبەکەوە، بەشێک نەبوون لە کڕیارانی ئەنسکلۆپیدیا. لەڕاستیدا ئەم بەرهەمە ڕادیکاڵانە بۆ دەوڵەمەندەکان بڵاودەکرانەوە . سەرەڕای ئەوەی بەشێک لە ئەنسکلۆپیدیا تەرخان کرابوو بۆ بازرگانی‌و تەکنەلۆژیا، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا بۆرژوازی بازرگانی بایەخێکی ئەوتۆی پێنەدا. بازرگانە فەڕەنسیەکان ئارەزویەکی زۆریان

بۆ قازانجکردنو بایەخیان بە شـــێوە دێرینەکان دەداو بەشێک بوون لە کۆنزەرڤاتڤترین رەگەزەکانی رژێمی رابردوی فەرەنســـا. لە هەموان زیاتر کەســـانێکی خاوەن شـــەهادەی باڵا وەک پارێزەرەکان، کارمەندانو بەرێوبەرانی ئیداری، رۆحانیە پلە بەرزەکان، ئەرستۆکراتە خاوەن زەویەکانو بەرپرسیارە گەورەکانـــی ویلایەتەکان، پێشـــوازیان لەمجۆرە بەرهەمانە دەکرد. ئەندامانـــی ئەنجومەنە ئەدەبیو ئەکادیمیە کلتوریەکان کە لە نیوەی ســـەدەی هەژدەدا نفوزێکی زۆریان لە پارێزگاکانی فەرەنسادا هەبوو، هەر لەم ناوەندە خۆشـــگەزەرانو دەسەڵاتدارو لێهاتوەوە دەهاتن. سەیر ئەوەیە رۆشنگەری بە پشتبەســـتن بە یارمەتی مادیو پشـــتیوانی هەر ئەم پایانەی رژێمی رابردوو، واتە ئەو کەسانەی لە رووی سیاسیو کۆمەڵایەتیەوە بەتەواوی کۆنزەرڤاتیڤ بوون، بەڵام بەگشتی بە تامەزرۆیەوە بەدوای تازەگەریە فکریو کلتوریەکانیاندا دەچوون- بەردەوام بوو.

لەهەمانکاتدا رۆشنگەری لە قۆناغەکانی دوایيو رەونەقی خۆیدا کۆمەڵێک لێهاتووی لەخۆ دەگرت کە بەگشتی هەلومەرجی داراییان باش بوو، بۆ ئەندامەکانی چینی خۆشیان دەیانوسی. مۆنتسیکۆ، بارۆنو کۆندریسە، مارکی مارکیوز بوون. ڤۆڵتێر کە کوڕی پارێزەرێک بوو، لە رێگەی نوسینەکانیەوە هێواش هێواش ســـامانێکی بەرچاوی بەدەســـتهێناو وەک ئەرســـتۆکراتێکی خاوەن زەوی لە کۆشکی فرنیـــدا دەژیا. هلۆتیوس لە رێگەی بەکرێدانی زەویەوە، ســـامانێکی زۆری کۆکردەوە. گیبون منداڵی موڵکدارێکی نوێنەری پەرلەمان بوو کە پاش باوکی جێگەی گرتەوە. بنتهام بەهۆی ئەو ســـامانەوە دەژیا کە بە میرات بۆی مابۆوە. هەموو فەیلەسوفانی رۆشنگەری لێزانینە دەستیەکانیان دەنرخاند، بـــەڵام ژمارەیەکـــی کەمیان پیاوانی خۆدروســـتکەرو هەڵقوڵاو لە خەڵکەوە بـــوون. دیدرۆو بنجامین فرانکلیـــن لەو جۆرە بیریارانە بوون، فرانکلین خاوەنـــداری چاپخانەیەک بوو لە فیلادلفیا کە خۆی پەیرەوی لە پەندێک دەکرد لە ســـاڵنامەی «رۆبیدنی فەقیر»دا نوسیبووی: « گەر دەتەوێت سامانو عەقڵی تەندروســـت ئەی دۆست، سەر لە ئێوارە بنوو، هەڵسە بەیانی زوو». هۆلباخ کە سەرەڕۆترین فەیلەســـوفی ئازاد ئەندێشی رۆشـــنگەری بوو، بارونێکی بە رەچەڵەک ئەڵمانی بوو، کە لە پاریسدا ساڵۆنێکی خۆشگوزەرانی بەرێ خستبوو.

یەکەمجار لە کۆتاییەکانی ســـەدەی هـــەژدەدا بوو کە بیریارانی رۆشـــنگەریو ناوەندە کلتوریە جەماوەریـــەکان لە فەرەنســـادا، کاریگەرییەکی دولایەنـــی قووڵیان (رەنگـــە کاریگەرییەکی پڕ لە گرژیشـــیان) کردە سەر یەکتر. وەک دانتۆن پیشـــانیداوە جۆرێکی تازەی رۆشنگەری، بەتایبەتی لە دەیەکانی ١٧٨٠دا دەرکەوت. جۆرێک رۆژنامەگەری خەڵکپەســـەند و توندوتیژ. ئەو نوســـەرانەی لەم رۆژنامانەدا کاریان دەکرد، نەک هەر هێرشـــێکی توندیان بە وشـــەی ناکامڵو خەڵکپەسەند بۆ سەر نەریتو کەســـانی مەزهەبی و دەرباریەکان دەســـت پێکردبوو، بەڵکو رقێکی کوێرانەیان دژی هەموو چینە کۆمەڵایەتیەکانی ســـەرەوە بڵاودەکـــردەوە کە ئیمتیازاتیان هەبوو. ئـــەم رۆژنامەگەریە تازەو ساوێلکانەیە کە یەکەمجار لە فەرەنسادا دەرکەوت، ئەمڕۆ لەلایەن رۆژنامەکانو بڵاوکراوە بازاڕیەکانو وروژێنەرەکانەوە سودی لێ وەردەگیرێت. رۆژنامەگەری بازاڕی لە فەرەنسادا تایبەت بوو بەو راپۆرتە وروژێنەرانەی تایبەتن بە مەســـەلە رۆژانەییەکانو فەزیحەتە جنســـیەکان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا دروشمە ســـادەو ئاسان تێگەیشـــتنەکانی رۆشنگەریشـــی دەبردە ناو خەڵکەوە. لە قۆناغێکدا کە فەیلەســـوفانی رۆشنگەری تاڕادەیەکی زۆر بەلای سیستەمی کۆمەڵایەتیدا رادەکێشران، نوسەرانێکی

تازە وەک سباســـتیان مەرسیە و رســـتیڤ دلابرتۆن، سیاسەتی رۆشنگەریان بردە ناو چینە ناڕازیو هیچەکانەوە. ئەوانە سیاســـەتێکی تەحەداکارانەو پر هەراوهوریایان گرتەبەر و پێشرەوی خۆیان بە ڤۆڵتێر نەدەزانی کە زمانێکی زۆر ئاڵۆزی هەبوو، بەڵکو رۆســـۆیان بە پێشرەوی خۆیان دەزانی کە لە ڕوانگەیەکی خەڵکپەسەندەوە هێرشی دەکردە سەر کۆمەڵگای پیشەسازی.

پترگی بیریارانی رۆشـــنگەری بە کۆمەڵێک شۆڕشـــگێڕی سەرســـەختو جێی ڕێز دادەنێت. ئەم وتەیە کە بەشـــێوەیەکی هەژێنەر دارێژراوە، زۆر دوور لە ڕاستی نیە. گەرچی بیریارانی رۆشنگەری لە لوتکەی رەونەقی ئەم ســـەردەمەدا تیورەگەلێکی رادیکالیان پێشـــکەش دەکرد، بەڵام خۆیان سەر بـــە چینە دەوڵەمەندەکانو ســـەرەوەی کۆمەڵگا بوون یان رێگەی خۆیان بۆ ئـــەم چینە کردبۆوە، بەهەرحاڵ بە بەشـــێک لە گەورەکان دەژمێرران. لـــە ئینگلتەرا ئەنجومەنێکی بەناوبانگی لایەنگرانی رۆشـــنگەری بەناوی زانکۆی لۆنار لە بیرمنگهام هەبوو کە ئەندامەکانی لە رۆشنبیران، دکتۆرەکان، خاوەن زەویەکان، خاوەن کارخانەکانو داهێنەران پێکدەهات. لەنێوان ئەمانەدا دەکرێت ناوی جۆسیا وگـــۆد، ماتیۆ بۆڵتون کارخانەدار، جیمز واتی داهێنەر، ئەراســـمۆسو داروینو جۆزیف پرایســـتلی زانا بهێنیـــن. ئەم بیریارانە پێشـــکەوتنی کۆمەڵایەتیان بەرز دەنرخانـــد، کۆیلەدارێتیان مەحکوم دەکردو (تاڕادەیەکی زۆر) شۆڕشـــی گەورەی فەرەنســـایان بەرز دەنرخاند. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا هیچکامیان داواکاریەکانی «خەڵکیان» نەدەهێنایە پێشـــێ و لەڕاستیدا لەکاتی رودانی ئاژاوەیەکی نیشـــتیمانپەروەرانەو جەماوەری لە ســـاڵی ١٧٩٠ دا بوو کە خەڵکی خانوی پرایســـتلیان سوتاندو ناچاریان کرد ڕابکات بۆ ویلایەتە یەکگرتوەکان.

تا ئێستا چەندانجار باسی «پیاوانی رۆشنگەریمان» کردووە، بەڵام دەکرێت چی لەبارەی «ژنانی رۆشـــنگەرییەوە» بڵێین؟ ناوهێنانی ئەو ژنانەی دەورێکی تایبەتیان لە بزوتنەوەی رۆشـــنگەریدا هەبووە ئاســـانە: شاتڵ خۆشەویســـتی ڤۆڵتێرو سۆفی ولند خۆشەویســـتی دیدرۆ هەردوکیان دوو ژنی زۆر لێهاتوو و رۆشـــنبیرو قســـەزان بوون. ژنانی وەک ئەلیزابیت مۆنتاگۆ و هاتا مر لە لەندەن ئەنجومەنێکی ئەدەبی تایبەت بە ژنانیان بەناوی «گۆرەویە شـــینەکان»وە دروستکردبوو. «ژنانی نەجیـــب» (ناوێک کە گیبۆن لێی نابوون) لە پاریس کۆشـــکی هونەریـــان بەرپاکردبوو کە تیایدا فەیلەســـوفانی رۆشنگەری بە قسەکانیان خەڵکیان بەتوندی دەبزواند و هەر لەم کۆشکانەشەوە بوو کە ناویان بووە وێردی ســـەر زمانی هەمووان. «بلێ دۆ زیولین»ی هۆڵەندی کە دواتر بۆ سویســـرا کۆچی کردو بە مادام شاریە بەناوبانگ بوو، ژنێکی زۆر لێهاتوو و شارەزا بوو کە بیروڕای کۆمەڵایەتی پێشکەوتوی هەبوو. جیمز بۆسۆل کە ماوەیەکی کەم پەیوەندی عاشقانەی بە مادام شاریەوە هەبوو، ناوی نابوو «ئازادیخوازی ئاگراوی» چونکە ئەو بە توندی دژی ئەخلاقی ریاکارانەی جنسی بوو.

لەگـــەڵ هەموو ئەمانەشـــدا کاتێک پتر گی باســـی «خێزانی» بیریارانی رۆشـــنگەری دەکات، خێزانێکی لەبەرچاوە کە بە شێوەیەکی سەرەکی لە پیاوان پێکهاتووە. رەنگە هیچ ژنێکی رۆشنگەر لە ڕیزی پێشـــەوەی بیریارانی رادیکالی ئەم قۆناغە تا پێش ســـەردەمی شۆڕشگێڕێتی، واتە کاتێک ناوی مادام دواستێلو ماری ولستۆ کرافت (نوسەری مافەکانی ژن) (١٧٩٢) بوونە وێردی سەر زمانی هەموان، دەرنەکەوتبوون. کەنیســـە رێگەی بە ژنـــان دەدا وەک قەدیسو عارف دەرکەونو زۆرێک لە مەلیکەکانو ژنانی ئەرســـتۆکراتو پەیوەســـت بە دەربارەوە وەک دوو سیمای بەرجەستە ماریا ترزاو

کاترینی گەورە، دەسەڵاتێکی سیاسی زۆریان لە رژێمی پێشودا هەبوو. ژمارەیەکی زۆر ژنی نوسەر و ئەدیب لە ســـەدەی هەژدەهەمدا دەرکەوتن کە بیرورِای پێشـــکەوتنخوازانەو پێشرەوانەیان هەبوو. بەڵام سەرەتا لە سەدەی نۆزدەهەمدا بوو کە ژنانی رۆشنبیری سەربەخۆ وەک گروپێکی کۆمەڵایەتی پێیان خســـتە ناو بواری کۆمەڵگاوە. لەم قۆناغەدایە کە دەکرێت باسی «بزوتنەوەیەکی بایەخداری ژنان» بکرێت. بزوتنەوەی رۆشـــنگەری بەئاراســـتەی رزگارکردنی مرۆڤایەتی، نەک رزگاربوونی ژنان کاری دەکرد.

بزوتنەوەی رۆشنگەری ئەوەندە لیبراڵ بوو کە ئەو دیدە بڵاوبکاتەوە کە دەبێت وەک بونەوەرانێکی لۆژیکی هەڵســـوکەوت لەگەڵ ژناندا بکرێت، بەڵام ئەوەندە نەدەچووە پێشێ کە ئازادی گشتی ژنانو یەکســـانی مافەکانی پیاوانو ژنان بکاتە ئامانجی خۆی. بە پێچەوانەوە هەندێک لە فەیلەســـوفانی رۆشنگەری بەتایبەتی رۆسۆ بەشێوەیەکی دیاریکراو پێداگریان لەسەر جیاکاری لەنێوان کاری ژنانو پیاواندا دەکرد. بەبڕوای ئەم بیریارانە کاری گشتیو مەسەلە کۆمەڵایەتیەکان تایبەت بە پیاوان بوو، لەکاتێکدا ژنان دەبوو هەنگاو بۆ شێوەی شەرافەتمەندانە بەڵام نەک پڕ شانازی فەزیلەتە فەردیەکان، لێبوردەییو ژیانی خێزانیو پەروەردەکردنی منداڵان بنێن. تیورەکانی هاوچەشـــنی تیورەکانی رۆسۆ کە زۆر لە «فەمەنیســـت بوونی» سیاسەتو «ڕاکێشانی بۆ ژووری خەوتن» دەترسان، سەرلەنوێ لە وتاربێژیەکانی شۆڕشی فەرەنسادا رەواجیان پەیدا کردەوەو لەسەدەی نۆزدەدا بوون بە بەشێک لە ڕاســـتی ژیانی گشتی. بزوتنەوەی رۆشنگەری بە نرخدانان بۆ «عەقڵ» و هەروەها بە دروشمکردنی چەمکی «خەسڵەتی دایکانە» سیاسەتێکی دولایەنەو ئاڵۆزی لەبارەی ژنانەوە رەواج پێدا.

سەرچاوە:

وەرگێرانی فەسڵی پێنجەمی ئەم کتێبەیە:

روی پورتر: مقدمەهای بر روشنگری. ترجمە سعید مقدم. تهرات اختران ١٣٧٦.